
TANULMÁNYOK

ERŐS FERENC–MURÁNYI ISTVÁN–
JANA PLICHTOVÁ–VARGA RITA

A társadalmi átalakulás és a demokrácia szociális reprezentációja öt posztkommunista országban*

Személyes és történelmi tapasztalatok mellett empirikus kutatások is igazolják, hogy gyors társadalmi változások idején a lélektani tényezők különös jelentőségre tesznek szert. Az utóbbi tíz évben drámai mértékű és gyorsaságú átalakulások zajlottak le Magyarországon és más közép- és kelet-európai országokban; nem véletlen tehát, hogy a mai magyar társadalom és általában az „átmeneti” társadalmak kutatóinak körében mostanában egyre gyakoribb téma azoknak a szociálpszichológiai jelenségeknek és folyamatoknak a vizsgálata, amelyek a „kemény” társadalmi, gazdasági és politikai tényezők hatását közvetítik, alakítják és módosítják (Róbert 1996; Kopp et al. 1996; Szalai 1997; Moodie–Marková–Plichtová 1995; Holmes 1995; Sztompka 1994; Reykowski 1994).

A társadalomlélektani kérdésfelvetések egyik jellegzetes típusa annak a ténynek a regisztrálásából indul ki, hogy a rendszerváltás, illetve az általa elindított folyamatok rendkívüli mértékben kiélezték a társadalmi feszültségeket. A privatizáció, a kapitalista viszonyok egyre erőteljesebb kiépülése, a szociális biztonság csökkenése a leszakadó vagy helyzetüket relatíve romlóként megéllő rétegekben nagyfokú elégedetlenséget váltanak ki. Ez megmutatkozik a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok percepciójának és megítélésének dominánsan negatív voltában, a múlt (elsősorban a korábbi rendszer stabilnak mondott intézményei)

* A kutatás, illetve a tanulmány nem jöhetett volna létre a Collegium Budapest támogatása nélkül, amelynek a szerzők közül Erős Ferenc az 1995/96-os tanévben ösztöndíjasa volt.

iránti nosztalgiaiban, a pesszimista közhangulatban, a politikai és gazdasági élet intézményei és szereplői iránti nagyfokú bizalmatlanságban. Hosszú távon ez az állapot az anómias jelenségek elszaporodásához vezet: a lelki betegségek (neurózis, depresszió) járványszerű terjedéséhez, a társadalom érzelmi elsivárosodásának, elidegenedésének kollektív lelkiállapotaihoz, a különféle deviáns jelenségek egyre nagyobb mérvű elterjedéséhez.

Ezek a kérdésfelvetések többnyire abból a – hallgatólagos – előfeltevésből indulnak ki, hogy a társadalomlélektani tényezők hatása elsősorban szituatív; a jelen frusztrációi, deprivációi, konfliktusai azok, amelyek a pszichológiai reakciókat kiváltják. A társadalomlélektani kérdésfelvetések egy másik jellegzetes típusa inkább a múlt determináló hatását hangsúlyozza, abból kiindulva, hogy a modernizáció, a polgárosodás alapján véve pozitív folyamatainak érvényesülését éppen azok a társadalomlélektani tényezők akadályozzák, amelyek a múlt örökségét képezik: az évtizedek vagy akár évszázadok során kialakult attitűdök, előítéletek, mentalitások, szocializációs minták továbbélése, a konfliktusmegoldási stratégiák hiánya, a „tanult tehetetlenség”, a demokratikus tapasztalatok és magatartásminták hiánya, a tekintélyelvűség mind-mind olyan társadalomlélektani tényezők, amelyek betonkeménységgel állnak ellen a változásoknak, a változtatás iránti igényeknek.

Bár mindkét típusú kérdésfelvetés jogosnak látszik, releváns kutatások híján nehéz eldönteni, melyikben van több igazság. Természetesen az is elképzelhető, hogy nincs közvetlen összefüggés a társadalmi-politikai folyamatok és a szociálpszichológiai állapotok között, mivel ez utóbbiakra inkább sajátos személyiségpszichológiai tényezők hatnak. Mindenesetre az ilyen kutatások hiánya tág teret ad szubjektív, önkényes értelmezéseknek is. Az egyik – pesszimista – szélsőség szerint a magyar társadalom jelenlegi állapotára az anómikus, patológikus vonások túlsúlya jellemző, míg a másik – optimista – felfogás szerint a gazdasági helyzet, az életkörülmények várható javulása, az európai integráció stb. fokozatosan megszünteti majd a még kétségtelenül meglévő társadalomlélektani zavarokat.

A rendszerváltás következtében felmerülő társadalomlélektani problémák empirikus vizsgálatát és értelmezését tűzte ki célul az a kutatás, amelyet 1994 és 1996 között végeztünk, a Közép-Európai Egyetem kutatástámogatási programja keretében¹, öt közép- és kelet-európai országban – Magyarországon, Szlovákiában, a Cseh Köztársaságban, Lengyelországban és Bulgáriában. Az előbbieken említett kérdések és dilemmák megválaszolására nem törekedhettünk, de kutatásunk néhány eredménye talán jelzi, hogy a jelen átalakulás országonkénti sajátos viszonyai és a szociálpszichológiai állapotok között nagyon is kézzelfogható összefüggés áll fenn.

A kutatás középpontjában a demokrácia fogalmának mindennapi értelmezése – szociális reprezentációja – állt: arra kerestük a választ, hogy ezen országok polgárai miként látják a demokratikus átalakulás folyamatát; hogyan gondolkodnak a demokráciáról és annak különböző aspektusairól; milyen értékeket tulajdonítanak a demokráciának; minden-

napi tapasztalataikban hogyan jelenik meg a demokratikus rendszer a maga konkrét működésében, struktúrájával, intézményeivel. A szociális reprezentáció fogalmát abban az értelemben használjuk, ahogyan ezt Moscovici és munkatársai dolgozták ki Durkheimnek a „kollektív reprezentációval” kapcsolatos elgondolásai alapján. A szociális reprezentáció eszerint valamely adott problémának (tudományos, politikai, társadalmi, gazdasági, egészségügyi vagy bármely egyéb közérdekű kérdésnek) a mindennapi diszkurzusokban való megjelenése, a laikus elképzeléseknek, fantáziáknak, a média, az iskola stb. útján megszerzett ismereteknek a sajátos összeszövődése (Moscovici 1984).

A vizsgálat alapját olyan – 35 politikai fogalomból álló – szó-lista² képezte, amelyre a megkérdezettek „szabadon asszociáltak”, azaz mindegyik fogalomról leírták az első eszükbe jutó szót. Egyszersmind arra kértük válaszadóinkat, próbálják meghatározni, hogy az adott politikai fogalmak mennyiben segítenek a „demokrácia” szó jelentésének megértéséhez. Természetesen – a szociális reprezentáció fent említett fogalmából kiindulva – nem a demokrácia mint terminus definiálására, nem a demokrácia fogalmának tartalmi meghatározására kértük alanyainkat, hanem arra, hogy a megadott fogalmak számukra való fontosságát, szubjektív relevanciáját próbálják mégtélni³.

A kérdőív kérdéseket tartalmazott továbbá arról, hogy a megkérdezettek hogyan értékelik személyes életkörülményeiket, országuk társadalmi és politikai helyzetét, illetve a kérdezést megelőző három évben végbement változásokat⁴. A kérdőíves vizsgálatban országonként 300–300 fő vett részt. A minta összetétele a következő volt: egyenlő arányban szerepeltek benne férfiak és nők, fiatalok (18–23 év közöttiek) és idősebbek (40–45 év közöttiek), alacsonyabb iskolai végzettségűek (érettségi nélkül), és magasabb végzettségűek (legalább érettségivel). A három kvóta alapján azonos minták nyilván nem reprezentálják a vizsgált országok lakosságát, s az öt alminta nagysága sem elegendő a társadalmi-demográfiai jellemzők mentén történő mélyebb elemzésre. A képzett „kvázi” minták – a kutatás céljának megfelelően – az öt poszt-kommunista ország nem, életkor és iskolai végzettség alapján megegyező csoportjainak összehasonlító elemzésére alkalmasak. A kérdőíves vizsgálatot mélyinterjú vizsgálat egészítette ki, amelyben az interjúalanyok szabadon beszélhettek arról, mit értenek demokrácián, hogyan látják saját hazájukban a demokrácia helyzetét és általában az átmenet problémáit. A mélyinterjú vizsgálatban országonként 56 alany vett részt, a minta összetétele szocio-demográfiai szempontból megegyezett a kérdőíves vizsgálat mintaösszetételével. Az öt közép- és kelet-európai országra kiterjedő kutatás egy korábbi vizsgálathoz kapcsolódott, amelynek során 1992 és 1996 között hasonló kérdésfelvetéssel és hasonló módszerekkel kutattuk a demokrácia szociális reprezentációját „kelet-nyugati” összehasonlításban (magyar, lengyel, szlovák, bolgár, illetve angliai, skóciai és francia mintával)⁵.

Tanulmányunkban elsősorban a közép- és kelet-európai kérdőíves adatfelvétel eredményeire támaszkodva a demokrácia szociális reprezentációja országonkénti jellemzőinek összehasonlító leírására vállalko-

zunk. Az eredmények interpretálását meghaladó, komplex – történeti, gazdasági, szociológiai szempontú – értelmező elemzés a közeljövő feladata.

A demokrácia értelmezése

Az interjúk tanúsága szerint a demokrácia fogalmát a vizsgálatba bevont országokban igen sokféleképpen értelmezik az emberek. Ugyanakkor világosan kirajzolódott a demokrácia értékelésének két fő dimenziója: egy „jó–rossz” dimenzió, illetve egy összehasonlító dimenzió (a jelenlegi és a régebbi rendszer összehasonlítása a demokrácia mértéke szempontjából). Hangsúlyozzuk, hogy kutatásunk során nem azt vizsgáltuk, milyen mértékben felel meg az emberek fejében élő demokráciakép a demokrácia tartalmi, „tudományos” fogalmának, hanem azokat a reprezentációkat tanulmányoztuk, amelyek a demokráciaképet elhelyezik a politikáról való mindennapi gondolkodás rendszerében.

A bolgár megkérdezettek a nem demokratikus társadalmat többnyire mint diktatúrát és totalitarizmust (fasizmus, kommunizmus, a korábbi Bulgária) határozták meg. A demokrácia jövőjét tekintve a bolgár interjúalanyok körében a kiábrándulás és a pesszimizmus volt az uralkodó. A válaszadók többsége nem remél pozitív változást, de a demokrácia hiányát is veszélyesnek tartja. A demokrácia problémáiról szkeptikusan nyilatkoznak („rossz rendszer, de nem létezik nála jobb”), ugyanakkor sokan említik a felkészületlenséget, a demokratikus kultúra és ismeretek hiányát, és többen megkérdőjelezik a demokrácia mint olyan létezését is a mai Bulgáriában.

A demokrácia előnyeként a szlovák válaszadók többsége pozitív individualista érveket sorolt fel (az egyéni vélemény és önmegvalósítás szabadsága, részvételi lehetőség a döntéshozásban). A demokrácia hátrányait említő szlovák válaszadók több csoportba sorolhatók. Az egyik érvelési típus a jogos kisebbségi véleményeket mellőző többségi választási rendszert, a másik ennek egyik következményét, a lassú és bonyolult döntési folyamatot hangsúlyozta. A harmadik típusú kritika középpontjában az individualizmus és a professzionalizmus áll: eszerint a demokrácia indokolatlan előnyt nyújt a túlzottan önérvényesítő, ügyes embereknek. A negyedik kritikátípus a szabadság túlzott, korlátok nélküli érvényesülésére vonatkozik. Ezen érveléstípus szerint közvetlen kapcsolat van a bűnözés, a különféle devianciák (drogfogyasztás, alkoholizmus stb.) és a szabadság között. A demokrácia jövőjének megítélése a szlovák interjúkban is ellentmondásos. Néhányan a változatlanságot, illetve a pozitív változásokat hangsúlyozták, de a többség pesszimista, a bizalomhiány miatt nem hisz a demokratikus folyamatok kontinuitásában. A demokrácia veszélyeit a szlovák válaszadók nagyobbik része a kormányzattal szembeni kritikaként fogalmazta meg. A kormányzat nem tiszteli a demokratikus intézményeket, korlátozza a magyar nyelv használatát, a kormánnyal szemben megnyilvánuló kritikát pedig igyekszik visszafogni. A második típus a közhatalmi és igazságszolgáltatási intézményeket

(rendőrség, bíróság), valamint a köztisztviselőket jellemző korrupció, a harmadik a manipulált nyilvánosság és politikai propaganda bírálatát tartalmazza. Az igazságos verseny feltételeit nem biztosító gazdasági törvényeket többen ugyancsak a demokrácia veszélyeként említették. A demokrácia pozitív szlovák tapasztalatai leginkább az egyéni szabadsággal vannak kapcsolatban (önmegvalósítás, az információk hozzáférhetősége, külföldi tanulási és utazási lehetőségek). A negatívumok között leggyakrabban a hivatalok működésének zavarait, a vezetők nem rokonszenves stílusát, alkalmatlanságát említik.

A magyar interjúkból leszűrhető általános tapasztalatok sok tekintetben megegyeznek a szlovák interjúkéval⁶. A magyar interjúalanyok többsége a demokrácia előnyeként a szabadság valamilyen formáját (szólásszabadság, szabad választások, az utazás szabadsága) nevezte meg. A demokrácia hátrányait a magyarok több mint fele említette valamilyen formában. Ezek a válaszok az agresszivitás, a szélsőséges nézetek és a társadalmat általában jellemző irigység megjelenését, valamint az erkölcsi önkontrollnak és a megfelelő szabályoknak a hiányát hangsúlyozták. A demokrácia „mennyeségi” szempontú megítélésére a válaszadók fele nem is vállalkozott. A válaszolók többsége a demokratikus tradíciók hiányára, a politikusok felkészületlenségére és a gazdasági recesszióra hivatkozott, a demokrácia intézményeinek nem kielégítő működését magyarázván.

A demokrácia fogalmának magyarázatához felkínált különféle politikai fogalmakat (összesen 32-t a 35 olyan fogalom közül, amelyekre asszociációkat kértünk) a válaszok átlaga alapján rangsoroltuk. Az így kialakult rangsorok azt mutatják, hogy az országonkénti alminták nem térnek el lényegesen egymástól⁷.

A demokrácia értelmezése szempontjából legfontosabbnak tartott nyolc politikai fogalom közül öt (SZABADSÁG, EMBERI JOGOK, TÖRVÉNYESSÉG, ALKOTMÁNY, IGAZSÁG) mindegyik országban azonos. A megkérdezettek demokrácia-felfogását tehát – mind az öt országban – a demokrácia jogi aspektusának hangsúlyozása jellemzi. Erre utal az is, hogy a rangsor első negyedében három országos almintában (Csehország, Szlovákia, Lengyelország) is megjelenik a KISEBBSÉGI JOGOK kifejezés. A jogi kifejezésekhez, mint látható, szorosan kapcsolódik a SZABADSÁG fogalma: a cseh megkérdezettek kivételével minden országos almintában a SZABADSÁG kifejezés volt a rangsor legelőjén.

A szabadság fogalmának a demokrácia értelmezésében betöltött kiemelkedő szerepét az interjúk és az asszociációk is alátámasztják⁸. A cseh interjúalanyok többsége a demokrácia fogalmát kapcsolatba hozta a szabadsággal vagy valamilyen konkrét formájával (vallásszabadság, szólásszabadság, a vállalkozás szabadsága). A válaszadók 40 százaléka kiemelte a személyes döntési lehetőségek szabadságát. A bolgárok a demokratikus társadalmat elsősorban a szabadság biztosítékának tekintik (szólásszabadság, a cselekvés szabadsága, önmegvalósítás). A második leggyakrabban előforduló kategóriában a demokrácia jogi garanciaként, a harmadikban mint a prosperáló gazdaság működési kerete (magas

életszínvonal, biztos munka) jelent meg. A szlovák és a magyar válaszadók demokrácia-értelmezését több kategória köré csoportosíthattuk. A többség a jelenlegi rendszert hasonlítja össze a korábbi rezsimmel, közülük néhányan a szocializmus előnyeit említették (a foglalkoztatás biztonsága, alacsony megélhetési költségek, minimális gazdasági és társadalmi státuszbeli különbségek). A második válaszkategória az alkotmányossággal – különösen a törvény előtti egyenlőséggel –, míg a harmadik a vélemények pluralitásával és toleranciájával volt kapcsolatban. Mindezekről eltér az a demokrácia-értelmezés, amely a politikai hatalomtól való függetlenséget, illetve a kisebbségben lévők iránti méltányosságot, szolidaritást hangsúlyozta.

A DEMOKRÁCIA fogalmára – a lengyel megkérdezettek kivételével – a *szabadság* szó volt a leggyakoribb asszociáció. A lengyeleknél a leggyakrabban asszociált fogalmak (*választások, rendszer, hatalom*) a demokrácia fogalmának erőteljes politikai tartalmát jelzik. A demokrácia hiányára utaló asszociációk gyakran fordulnak elő a cseh és a magyar almintában, míg a káoszra, anarchiára utaló asszociációk a bolgár és a lengyel asszociációk között gyakoriak. Bizonyára az iskolai történelemtanítás erős hatását jelzi, hogy a magyar almintában gyakran fordult elő az *Athén* szó mint asszociáció. Feltűnő, hogy a DEMOKRÁCIA fogalomra adott asszociációk között csak a magyar megkérdezetteknel fordul elő viszonylag nagy gyakorisággal (tíznel többször) az *egyenlőség* szó. A SZABADSÁG fogalomra a leggyakrabban megjelenő asszociáció – a lengyel almintá kivételével – a *demokrácia* szó volt. A szabadság szinonim megfogalmazásai (*szabadnak lenni, függetlenség* stb.) – szintén gyakran fordultak elő, megint csak a lengyelek kivételével. Az egyenlőség szó mint asszociáció csak a magyar megkérdezettek esetében jelent meg tíznél nagyobb gyakorisággal (mint láttuk, az *egyenlőség* mint asszociáció a DEMOKRÁCIA fogalmához kapcsolódva is gyakori a magyar almintában). Feltűnő, hogy csak a magyar és a lengyel válaszadók társítottak gyakran a SZABADSÁG fogalmával emocionális jelentéstartalmú szavakat (például *szerelem, boldogság*). A közismert Petőfi-vers (Szabadság, szerelem...) jelenléte a szociális reprezentációkban nyilván megmagyarázza a magyar válaszadóknál megjelenő *szerelem* szót mint gyakori asszociációt. Vélhetően történelmi okok magyarázzák, hogy a lengyeleknél gyakran fordult elő az *elnyomás* szó is mint asszociáció.

A demokrácia értelmezésének szempontjából releváns fogalmak rangsorának utolsó negyedében három olyan fogalom van, amely mindegyik almintában megjelenik: DIKTATÚRA, SZOCIALIZMUS és IDEOLÓGIA. A DIKTATÚRA és a SZOCIALIZMUS elutasítása – kevéssé meglepő módon – egységesen jellemzi mindegyik almintát. A régi rendszerhez kapcsolódó fogalmak mellett a rangsorban alacsony pontszámmal szerepelnek a rendszerváltást követő időszakhoz kapcsolódó gazdasági-utilitarista fogalmak (GAZDAGSÁG, HASZON, PÉNZ), sőt maga a KAPITALIZMUS is. A harmadik leginkább elutasított fogalom a régió szekularizáltságára enged következtetni: a VALLÁS kifejezés mindegyik almintában a rangsor utolsó negyedében szerepel.

Az egyes alminták között nincs lényeges eltérés a demokrácia fogalmából kizárt (az ötfokozatú skálán 2,50 alatti átlagértékű) kifejezések számát tekintve: minimálisan 7, maximálisan 10. Ha a 2,50-es átlagnál magasabb pontszámot elért fogalmakat a demokrácia lényeges pozitív tartalmi összetevőiként értelmezzük, akkor azt láthatjuk, hogy a csehek és a szlovákok demokráciaképe lényegesen „nyitottabb” a másik három ország megkérdezettjeinek demokráciaképénél: a cseh válaszadók 21 és a szlovákok 19 fogalmat értékelték pozitívan, ezzel szemben a lengyelek és a bolgárok 11–11-et, a magyarok pedig 10-et.

A 32 fogalom értékelésének változóival elvégzett főkomponens-analízis (varimax rotálás, magyarózott variancia 57 százalék) eredménye alapján nyolc, aránylag jól értelmezhető faktort kaptunk⁹. A magyarózott variancia legnagyobb részét lefedő *POLITIKA* főkomponensbe a politikai intézményrendszerre utaló fogalmak (*POLITIKAI PÁRTOK, PARLAMENT, ÖNKORMÁNYZAT, ELLENZÉK*), továbbá ugyancsak a politikai intézmények és mechanizmusok szférájához közeli kifejezések (*KÖZVÉLEMÉNY, KISEBBSÉGI JOGOK*) tartoznak. Vizsgálatunk eredménye korrelál az 1990 és 1992 között, 12 volt szocialista országban végzett nagymintás kérdőíves adatfelvételeknek azzal a következtetéssel, amely szerint a régió polgárai számára a demokrácia leginkább politikai-institucionális jellegű (Simon 1996: 116).

Itt érdemes megjegyeznünk, hogy az *ELLENZÉK* fogalomra adott asszociációk nagyon hasonlóak voltak mind az öt országban. Az asszociációkban általában valamely ellenzéki pártra vagy annak vezetőire (például Magyarországon *Torgyán*, Csehországban *Zeman*) utaltak, vagy egyszerűen valamilyen tautologikus kifejezéssel (*ellenzék = valaminek az ellentéte*) válaszoltak. A magyarok, a csehek és a szlovákok asszociációi gyakran az ellenzék szükségességére (*fontos, nélkülözhetetlen*) vonatkoztak. A lengyelek, a magyarok és a bolgárok gyakran adtak valamiféle konfrontációra utaló asszociációkat is (például *harc, nézeteltérés, vita*).

A második főkomponens (*KAPITALIZMUS*) a kapitalista gazdasági rendszert kifejező fogalmak (*PIACGAZDASÁG, MAGÁNVÁLLALKOZÁS, HASZON, PRIVATIZÁCIÓ*) mellett a *KAPITALIZMUS*-t magát is tartalmazza. A *MAGÁNVÁLLALKOZÁS* fogalomra adott asszociációk ugyancsak nagyon hasonlóak mind az öt országban, és igen gyakran rokonértelmű vagy a gazdasághoz valamiképpen kapcsolódó szavak voltak (például *profit, pénz, üzlet, vagyon*). Csak a szlovákoknál fordultak elő nagyobb gyakorisággal egyéb asszociációk is (például *munka, kockázat, lehetőség*).

A harmadik faktor (*JOG*) a jogi kifejezések (*EMBERI JOGOK, TÖRVÉNYESSÉG, ALKOTMÁNY, IGAZSÁG*) mellett a *SZABADSÁG* terminust tartalmazza. A *TÖRVÉNYESSÉG* fogalmára adott asszociációk többsége mind az öt országban a jogi intézményekre, alapelvekre és garanciákra utal. Némiképp meglepő, hogy a cseh almintában a leggyakoribb előforduló asszociáció a *nincs* szó. Szintén figyelemre méltó, hogy a bolgár és a lengyel almintában igen gyakori a *rendőrség* szó mint asszociáció. A *demokrácia* szó mint a *TÖRVÉNYESSÉG* szóra

adott asszociáció csak a bolgár almintában fordult elő. Az EMBERI JOGOK terminusra – a lengyelek kivételével – minden országban gyakran asszociálták a *szabadság* szót. Bulgária kivételével minden országban gyakran fordultak elő az emberi jogok hiányára utaló asszociációk. Az emberi jogokkal kapcsolatban a magyar és a cseh megkérdezettek gyakran asszociáltak valamilyen szervezetet vagy mozgalmat is (*ENSZ, Charta 77*).

A negyedik főkomponens (*INDIVIDUÁLIS*) az individuális-személyes dimenzióba sorolható fogalmak (*MAGÁNÉLET, SZEMÉLYES FELELŐSSÉG, EGYÉN, MAGÁNÉRDEK, SZEMÉLYES BIZTONSÁG*) szoros összetartozását mutatja. Az EGYÉN fogalommal – a lengyelek kivételével – a legtöbb megkérdezett valamilyen rokon értelmű kifejezést társított (például *én, személy, személyiség*). A szlovák és cseh válaszadók mellett a lengyelek említették nagy számban az egyén „jelentéktelenségét” (*semmi, zéró*). Ugyancsak a szlovákokra, a csehekre és a lengyelekre jellemző, hogy gyakran társítottak az EGYÉN fogalmához a magányossággal kapcsolatos szavakat (*egyedüllét, magány, elhanyagoltság*). Érdekes módon, a bolgár és a magyar almintában az EGYÉN fogalmára adott asszociációk között a jelentéktelenségre és a magányosságra vonatkozó kifejezések nem fordultak elő, gyakran előfordult viszont a *szabadság* szó mint asszociáció. A SZEMÉLYES FELELŐSSÉG fogalmához a bolgárok kizárólag az erkölcsi kötelességre utaló szavakat (*kötelesség, erkölcs, lelkiismeret*) asszociáltak. A másik négy országban viszont a SZEMÉLYES FELELŐSSÉG fogalmához leginkább a *szükséges* szó asszociálódik. A *munka* szó mint asszociáció a csehekre és a szlovákokra jellemző, míg a személyes felelősség hiányára utaló kifejezések leginkább a magyar megkérdezettek asszociációi között fordultak elő. A SZEMÉLYES BIZTONSÁG fogalmára adott asszociációk között mindegyik országban gyakran előfordult a *rendőrség* szó, és nagyszámú asszociált szó vonatkozott az önvédelem eszközeire (*fegyverek, testőr*), illetve a biztonság alacsony szintjére, a félelemre (*rossz, veszély, nincs* stb.).

A francia forradalom hármas jelszavából kettő (EGYENLŐSÉG, TESTVÉRISÉG) és a szintén egalitáriánus konnotációjú KÖZÉRDEK kifejezés sorolódott az ötödik (*EGALITARIÁNUS*) faktorba. Az EGYENLŐSÉG fogalmára adott asszociációk között az egyenlőség hiányára utaló szavak (*nincs, nem létezik*) mindegyik országban előfordultak. A lengyel almintá kivételével a francia forradalom másik jelszava, a *testvériség* mint asszociáció ugyancsak felbukkant mindegyik ország megkérdezettjeinél. A harmadik forradalmi jelszó, a *szabadság* mint az EGYENLŐSÉG fogalmára adott asszociáció csak a cseh almintában szerepelt, míg a korábbi politikai rendszerre utaló szavakat (*szocializmus, kommunizmus*) csak a bolgárok és a lengyelek társítottak feltűnő gyakorisággal.

A hatodik faktorba (*ÁLLAM*) tartozó fogalmak (*ÁLLAM, NEMZET, KORMÁNY*) a demokrácia értelmezésének hatalmi és kollektív aspektusaira utalnak. Az ÁLLAM terminushoz a szlovák, a bolgár és a lengyel megkérdezettek inkább a tágabb közösségre utaló szavakat társítottak (*nemzet, közösség, emberek, társadalom* stb.). A cseh és a szlovák válasz-

adók leggyakrabban saját országuk nevét asszociálták az ÁLLAM fogalmához. A magyar válaszadóknál a legszegényebb e fogalom asszociációs mezője, ők leggyakrabban a *hatalom* szót társították az ÁLLAM fogalmához.

Az utilitarista dimenzióhoz kapcsolható két fogalom (PÉNZ, GAZDAGSÁG) mellé – némileg meglepő módon – a VALLÁS fogalma kapcsolódott a hetedik faktorban (UTILITARIZMUS). A minden almintában egyaránt elutasított kifejezések (DIKTATÚRA, SZOCIALIZMUS, IDEOLÓGIA) egy faktorba tartozása (SZOCIALIZMUS) olyan sajátos demokrácia-értelmezésre utal, amelyben a letűnt kurzus az ideológia és a diktatúra fogalmaihoz kötődik.

A főkomponens-analízis alapján kapott értelmezési típusokat felhasználtuk a későbbi elemzések során használható változók képzésére. Az értelmezési típusok alapján összetartozó, azaz egy főkomponensbe sorolt eredeti változókat a hozzátartozó faktorsúlyokkal súlyoztuk, majd egyszerűen összeadtuk és átlagoltuk. Az ily módon kialakított változók átlaga egyrészt összehasonlítható, másrészt erősen korrelálnak a megfelelő főkomponensekkel, amelyeknek a jelentéstartalmát megfelelően reprezentálják¹⁰. Az eljárást elsősorban azért volt érdemes elvégezni, mert – szemben a főkomponensekkel – a nyolc összevont változó páronként korrelál egymással, így lehetővé vált a nyolc demokrácia-értelmezési típus viszonyának vizsgálata.

Az öt ország összevont mintájában a leginkább fontosnak tartott demokrácia értelmezés-típus a JOG és a POLITIKA, a legkevésbé az UTILITARISTA és a SZOCIALIZMUS. Az országonkénti átlagok ugyanakkor azt mutatják, hogy a megkérdezettek demokrácia-értelmezése országonként eltérő típusokkal jellemezhető. Annak ellenére, hogy a fogalmak egyszerű rangsorolásánál az egyes országok között viszonylag csekély különbséget találtunk, vagyis a preferenciák és elutasítások az öt országban meglehetősen homogén képet mutatnak, a főkomponens-analízis alapján képzett sajátos értelmezési minták már nagymértékben eltérnek az öt országban. A demokrácia fogalmi összetevőinek tehát nem annyira az intenzitásában, mint inkább szerveződésében, illetve jellemző típusaiban van különbség az egyes országok között.

1. táblázat

A demokrácia-értelmezés összevont mutatóinak átlaga

	Teljes minta	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
JOG	2,17	2,04**	2,27**	2,13*	2,24**	2,18
POLITIKA	1,94	1,88*	2,19**	1,89	2,10**	1,62**
EGALITARÁLNUS	1,89	1,99*	2,03**	1,94	1,87	1,59**
ÁLLAM	1,85	1,69**	2,02**	1,83	2,00**	1,65**
INDIVIDUÁLIS	1,80	1,73*	1,94**	1,65**	1,79	1,90*
KAPITALIZMUS	1,73	1,49**	1,78	1,84*	1,75	1,79
UTILITARISTA	1,45	1,35*	1,43	1,47	1,55*	1,44
SZOCIALIZMUS	1,08	1,20**	1,09	1,09	1,12	0,90**

Az egymintás T próba során a teljes minta átlagához viszonyítottunk.

Jelölések: *: $p < 0,05$; **: $p < 0,001$

A magyar megkérdezettek a *JOG*, az *ÁLLAM* és a *KAPITALIZMUS* típusú demokrácia-értelmezést az átlagosnál kevésbé vallják magukénak, viszont a *SZOCIALIZMUS* típus – egyedül az öt ország közül – a régió átlagánál szignifikánsan nagyobb mértékben jellemző rájuk. A „szocialista demokrácia” leginkább jellemző azonosítása a jelző nélküli demokráciával és a kapitalizmushoz köthető, valamint a jogi és a tágabb nemzeti-hatalmi kereteket tartalmazó két típus kirekesztése azt jelzi, hogy az öt ország átlagához viszonyított szignifikáns eltérések alapján a magyarok demokrácia-felfogása a leginkább zárt, másrészt a szocialista kurzus demokráciaképet formáló hatása nálunk tapasztalható a leginkább. Ebben feltehetően szerepe van a Kádár-rendszer viszonylag pozitívnak mondható hazai megítélésének is. Egy 1989-ben végzett kutatás (Simon 1992) eredményei szerint az államszocialista rendszerben a magyarok csupán 54 százaléka értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „hiányzott a szabadság” és – szemben a kelet-európai régió más országaival – csak 39 százalék szerint igaz a „nagy volt az elnyomás” kijelentés¹¹. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a tisztán politikai elemekre épülő, de társadalmi formációra utaló kifejezést nem tartalmazó (*POLITIKA*) és az apolitikus demokrácia-értelmezések (*EGALITARIÁNUS*, *INDIVIDUALISTA*) átlagának eltérése már nem erősen szignifikáns. A magyarok régióon belüli sajátos demokrácia-értelmezését feltehetően nem a politikai intézményeknek, hanem a politikai rendszereknek az eltérő megítélése magyarázza, mivel a régió többi országához képest a *SZOCIALIZMUS* típus leginkább, a *KAPITALIZMUS* típus legkevésbé jellemzi a magyar almintát.

Három típus (*KAPITALIZMUS*, *UTILITARISTA*, *SZOCIALIZMUS*) kivételével a cseheknél minden esetben lényegesen nagyobb a demokrácia-értelmezés összevont mutatóinak átlaga. A csehek és a szlovákok közötti „rokonság” elsősorban a jogi, politikai és nemzeti kereteknek (*JOG*, *POLITIKA*, *ÁLLAM*) az átlagosnál nagyobb hangsúlyozásában mutatkozott meg. A sokáig közös állami kerethez kapcsolt két nemzet válaszdóci elsősorban a kormányzattal és politikai intézményekkel, a törvényes garanciákkal azonosítják a demokráciát, de mindkét országban kiemelik a demokrácia fogalmának nemzeti jellegét is. Lényeges eltérés azonban, hogy a csehekre – szemben a szlovákokkal – még az egyénközpontú és az egalitáriánus demokrácia-értelmezés is szignifikánsan jellemző, ez pedig azt mutatja, hogy a csehekre nyitottabb, változatosabb és – a magyaroknál tapasztaltakkal ellentétben – a politikai rendszerekhez nem kötődő demokrácia-értelmezés jellemző.

A kialakított típusokat tekintve a lengyelek demokrácia-értelmezése tér el legkevésbé a régió átlagától, csak az egyénközpontú demokrácia-felfogást (*INDIVIDUALIZMUS*) preferálják jobban az átlagosnál. A bolgároknál a politikai-nemzeti és az emberek egyenlőségét kifejező demokrácia-értelmezés szignifikánsan kisebb „befogadása” mellé – egyedül az öt ország közül – a letűnt kurzus (*SZOCIALIZMUS*) átlagosnál nagyobb mértékű elutasítása társul.

A nyolc, eltérő demokrácia-értelmezési típus egymáshoz való viszonyát az országokénti almintákon belül vizsgáltuk. A szokásos elemzési

logikától eltérően arra kerestünk válszt, hogy a nyolc értelmezési típus páronként elemzett viszonya milyen jellegzetességeket mutat, így a regresszió analízisek során elsősorban a kölcsönösen egymást magyarázó kapcsolatokra voltunk kíváncsiak¹². Az eredmények érdekes azonosságokat és különbözőségeket jeleznek az egyes országok almintáján belül.

A régió mindegyik országára igaz, hogy – amennyiben a *POLITIKA* demokrácia-értelmezést függő változónak tekintjük – egyik szignifikáns magyarázó változóként a *JOG* szerepelt. A fordított kapcsolat szintén mindegyik országot jellemezi. A *KAPITALIZMUS* és a *PÉNZ* típusú demokrácia-értelmezések kölcsönös szerepe is hasonló, mivel a *KAPITALIZMUS* összevont változó értékét az öt országban egyaránt szignifikánsan befolyásolja a *PÉNZ* változó, és a regressziós kapcsolatok fordítva is teljesülnek. Egyetlen olyan értelmezés-pár van, amelynél csak a cseheknél nem teljesül a kölcsönös magyarázat: a *JOG-EGALITARIÁNUS* változó-pár. Más szóval az *EGALITARIÁNUS* értelmezéstípus szignifikáns magyarázó változói között csak a cseheknél hiányzik a *JOG* változó, és megfordítva. A magyaroknál, szlovákoknál, lengyeleknél és a bolgároknál a demokrácia jelentéstartalmát tekintve az egyenlőség és a jog között kölcsönös magyarázó kapcsolat van, a cseheknél ez hiányzik. A cseh választadónál az emberek egyenlőségét, a testvériséget és a közérdeket tartalmazó demokráciatípust (*EGALITARIÁNUS*) mint függő változót a legtágabb értelmezéstípus (*ÁLLAM*) és a személyes szférát hangsúlyozó leginkább szűk típus (*INDIVIDUALIS*) magyarázza szignifikánsan.

A további elemzések alapján a demokrácia-értelmezési típusok kölcsönös magyarázó kapcsolata alapján a szlovákok és a bolgárok, valamint a csehek és a lengyelek alkotnak összetartozó csoportot.

A szlovákok és a bolgárok közös jellegzetessége, hogy a demokrácia-értelmezések kölcsönös magyarázatánál meghatározó a politikai rendszerekhez kapcsolódó demokráciatípusok szerepe. A *KAPITALIZMUS* típus a *PÉNZ* mellett a *POLITIKA* és az *INDIVIDUALIZMUS* demokrácia-felfogást is szignifikánsan magyarázza és fordítva. A *SZOCIALIZMUS* mint valamely másik demokrácia-értelmezést szignifikánsan magyarázó dimenzió legtöbbször ennél a két országnál fordul elő. A szocializmust, diktatúrát, valamint az ideológiát preferáló *SZOCIALIZMUS* felfogás és a demokrácia értelmezését jogi elemekkel azonosító típus (*JOG*) fordított kapcsolatban van. A törvényességet kiemelő demokráciatípust kevésbé preferáló szlovákok és bolgárok a szocializmussal és diktatúrával azonosított demokráciaképet szignifikánsan nagyobb mértékben támogatják, és fordítva. Feltehetően az állam és a szocializmus fogalmak átfedése van annak háttérében, hogy a *SZOCIALIZMUS* típusú demokrácia-értelmezést mindkét országban szignifikánsan magyarázza az *ÁLLAM* értelmezési típus. Ez a regressziós kapcsolat fordítva is szignifikáns. A bolgároknál ezt a feltételezést még az is kiegészíti, hogy az *EGALITARIÁNUS* típus magyarázó változói között a *SZOCIALIZMUS* típusú értelmezés is szerepel.

A csehek és a lengyelek esetében a demokrácia egyénközpontú értelmezése (*INDIVIDUALISTA*) nem a kapitalista piacgazdaság elemeit tartalmazó *KAPITALISTA* típussal, hanem a pénzt és gazdagságot pre-

feráló *UTILITARISTA* változóval van kölcsönösen magyarázó kapcsolatban. A kapitalizmus-értelmezést – a már említett, minden országot jellemző *PÉNZ* változó mellett – a két országban csak a *JOG* magyarázza, ami a kapitalizmus nem annyira politikai vagy egyénközpontú, hanem inkább jogi meghatározottságát mint magyarázó típust mutatja. A törvényességet és igazságot preferáló demokráciatípus (*JOG*) az utilitarizmus magyarázatában is jelen van: a két országban minél kevésbé preferálja valaki a jogi dominanciájú demokráciatípust, annál inkább támogatja a *PÉNZ* típusú demokrácia-értelmezést. A szlovák és a bolgár válaszadó-kétől eltérő államfelfogásra utal, hogy a demokrácia szempontjából a cseheknél és a lengyeleknél az állam nem a szocializmussal, hanem az egyenlőséget középpontba állító értelmezési típussal (*EGALITARIANUS*) van kölcsönös meghatározottságban. A lengyel és cseh demokrácia-felfogások sok tekintetben párhuzamos hasonlósága a *SZOCIALIZMUS* típusú demokrácia-értelmezés szerepénél tér el. A „szocialista” demokráciaképet a cseheknél egyik értelmezési típus sem befolyásolta szignifikánsan, a lengyeleknél pedig az individualizmus pozitív szerepe volt kimutatható.

Korábban láttuk, hogy a magyarok demokráciaképe az egyes típusok átlagainak összehasonlításánál elkülönült a másik négy országtól. A demokrácia sajátos magyar értelmezése a főkomponens-analízis alapján képzett típusok regressziós kapcsolatainál is nyomon követhető. Csak a magyarokat jellemzi az egyenlőség- és a politika-központú demokrácia-értelmezések kölcsönös és mindkét esetben negatív kapcsolata: minél inkább jellemző a demokrácia egalitáriánus értelmezése, annál kevésbé érvényesül a politikai intézményeket tartalmazó demokrácia-felfogás, és fordítva. Szintén csak a magyarok sajátja, hogy a kapitalista demokrácia-értelmezés egyedül az utilitarista típust magyarázza szignifikánsan. Annak ellenére, hogy leginkább a magyarokat jellemzi a szocializmus, diktatúra és ideológia fogalmakat tartalmazó demokrácia-értelmezés, a *SZOCIALIZMUS* típus elkülönül a többitől, mivel – ellentétben a másik négy országgal – a magyar almintában nem fordult elő szignifikáns regressziós kapcsolat. A demokrácia-értelmezési típusok egymást magyarázó kapcsolódásait tekintve a magyarok inkább a bolgárokhoz és a szlovákokhoz hasonlítanak (a kapitalizmus és az individualizmus, illetve az állam és a jog demokrácia-értelmezések kölcsönös kapcsolatában). A csehekkel csupán annyiban közös a demokrácia-értelmezési típusok kapcsolata, hogy csak a magyaroknál és a cseheknél szignifikáns az *ÁLLAM* típus magyarázatában a *KAPITALIZMUS* értelmezési változó.

Társadalmi orientációk és a demokrácia értelmezése

A kérdőíves vizsgálatban felsorolt 10 kijelentés közül a következő háromnál minden ország almintájánál 5,00 feletti átlagot kaptunk¹³. Figyelembe véve a hatfokozatú Likert skálán (1: egyáltalán nem ért egyet, 6: teljes mértékben egyetért) mért átlagokat, mondhatjuk, hogy a következő három kijelentést egyöntetűen támogatják a régióban:

1. Mindenkinek joga van a magánélethez.
2. Mindenkinek meg kell adni a szabadságot ahhoz, hogy a saját útját járva valósítsa meg a maga boldogságát.
3. Annak, aki hajlandó keményen dolgozni, biztosítani kell az előrejutást.

A társadalomtól független, önálló kezdeményezésen alapuló egyéni cselekvési lehetőségek hangsúlyozása kapcsolódik a demokrácia-kifejezések rangsoránál megfigyelt szabadság és jog elemek dominanciájával. A három kijelentés impliciten az állam passzív, de az állampolgár individuális jogait biztosító szerepét tartalmazza.

Lényeges eltérés van a legkevésbé támogatott kijelentések között. Három országban (magyarok, csehek, szlovákok) egyaránt a teljes kontroll és irányítás nélküli gondolati és cselekvési szabadságot kifejező állítást utasítják el leginkább. (Az embereket békén kell hagyni, és meg kell engedni, hogy mindenki azt gondoljon és azt csináljon, ami neki tetszik.) Ez az elutasítás leginkább a magyarokat jellemzi, de kirívó a csehekénél, mivel a cseh alminta a másik kilenc kijelentést valamilyen mértékben támogatja (4,00 feletti átlagpontok).

A lengyelek csak két kijelentést utasítanak el. Mindkettő bizonyos mértékben a jelenlegi Lengyelországra, pontosabban az állami-kormányzati szférára utal, a gondoskodó, az egyéni érvényesülést állami beavatkozással segítő elveket tartalmazza: 1. Ebben az országban a legkiválóbbaknak kell a legmagasabbra jutniuk. 2. Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek az elősegítése.

A bolgár alminta legkevésbé támogatott – de nem elutasított, mivel 4,00 átlagpont feletti – két kijelentése egyfajta vállalkozásokkal és az érvényesülés egyéni lehetőségeivel szembeni orientációt mutat. (*Egy szabad társadalomnak elsősorban a vállalkozások felvirágoztatásáról kell gondoskodnia, illetve Az életben való előrejutás és fejlődés az ember saját kezdeményezőkézségén múlik.*)

A totális cselekvési és gondolati szabadságot legkevésbé támogató, valamint az egyéni sikereket csak az individuális sajátosságoknak tulajdonító elvet elutasító (4,00 átlagpont alatti érték) magyarok számára – hasonlóan a bolgárokhoz – az állam egyik fő feladata az egyéni érdek- és jogvédelem, mivel *Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek elősegítése és védelme* kijelentéssel leginkább a magyarok (4,62 átlagpont) és a bolgárok (4,66 átlagpont) értenek egyet.

A tíz kijelentés (változó) bevonásával elvégzett főkomponens-analízis során három, tartalmilag jól értelmezhető faktort kaptunk, amelyek az összvariancia 50,7 százalékát magyarázzák⁴.

Az *ELIT* faktornak elnevezett típus azokat jellemzi, akik a tehetséges, keményen dolgozó, de önálló egyén segítségét tartják az állam feladatának, s ez párosul a vállalkozások támogatásával. A *LIBERÁLIS* orientáció az állam–egyén dimenzióban tagadja az állam korlátozó szerepét, s egyúttal fő állami feladatnak az egyéni jogok és érdekek biztosítását tartja. A harmadik, *INDIVIDUÁLIS*-nak elnevezett típusban a magánélethez való jognak és az egyéni életstratégiák szabad megválasztásának együttes preferálása kapcsolódik össze.

A főkomponens-analízis alapján kapott típusokból a demokrácia-értelmezési típusokhoz hasonló módon képeztünk összevont változókat: az egy főkomponensbe sorolt eredeti változókat a hozzá tartozó faktorsúlyokkal súlyoztuk, majd egyszerűen összeadtuk és átlagoltuk⁵.

2. táblázat

A társadalmi orientációk összevont mutatóinak átlaga

	Teljes minta	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
<i>ELIT</i>	2,87	2,77**	2,95**	2,64**	2,99**	3,00**
<i>LIBERÁLIS</i>	2,87	2,80*	2,72**	2,85	2,78*	3,22**
<i>INDIVIDUÁLIS</i>	3,92	3,87	3,91	n.a.	3,91	4,00*

Az egymintás T próba során a teljes minta átlagához viszonyítottunk.

Jelölések: *: $p < 0,05$; **: $p < 0,001$

A régió országait egyértelműen leginkább az *INDIVIDUÁLIS* társadalmi orientáció jellemzi, míg az *ELIT* és a *LIBERÁLIS* orientáció átlagpontokkal kifejezett értéke gyakorlatilag megegyezik. Ha az eredeti hat fokozatú skála értékeit vesszük figyelembe (1: egyáltalán nem ért egyet, 6: teljes mértékben egyetért), akkor azt mondhatjuk, hogy az öt poszt-kommunista országot csak az *INDIVIDUÁLIS* elemekből felépülő társadalmi orientáció jellemzi, a másik két orientációtípus inkább nem jellemzi a kérdezetteket. A teljesítményközpontú, a tehetséget kiemelten kezelő *ELIT* társadalmi orientáció leginkább a bolgárokat, a cseheket és a szlovákokat, legkevésbé a magyarokat és a lengyeleket jellemzi. Az állami kontroll erőteljes elutasítását kifejező *LIBERÁLIS* orientáció a bolgárokat, magyarokat és a lengyeleket jellemzi inkább, míg a magánélet preferálása (*INDIVIDUÁLIS* orientáció) a bolgárok mellett a csehek-nél és a szlovákoknál magas.

Hasonlóan a demokrácia-értelmezés összevont változóihoz – a régió egészét jellemző átlaghoz viszonyítva – a társadalmi orientációtípusok esetében is kisebb átlagértékeket jellemzik a leginkább az *INDIVIDUÁLIS* típussal azonosuló magyarokat. Az *ELIT* típusnál erősen szignifikáns az átlagtól való eltérés, de az öt ország egészének átlagához képest az állami korlátozást negligáló *LIBERÁLIS* orientáció változójának az átlaga szintén kisebb.

A csehek és a szlovákok közel azonos társadalmi orientációját az átlagostól nagyobb mértékben jellemzi a törekvő, tehetséges és vállalkozó egyént segítő, de az egyéni mozgásteret korlátozó állam preferálását kifejező *ELIT*, és az öt ország átlagánál kisebb mértékben a *LIBERÁLIS* irányultság. A lengyelek esetében az *INDIVIDUÁLIS* típus nem szerepel az elemzésekben, mivel az összevont változót alkotó két változó egyike (*Mindenkinek joga van a magánélethez*) nem szerepelt az adatfelvétel kérdőívében. A lengyelekre – hasonlóan a magyarokhoz – inkább a *LIBERÁLIS*, mint az *ELIT* társadalmi orientáció a jellemző, a régió átlagától erősen szignifikáns eltérés (kisebb átlag) a tehetség, munka és igyekezet révén kiemelkedő egyén átlagon felüli honorálását, megkülönböz-

tetett társadalmi preferálását kifejező *ELIT* változónál volt. A bolgárok mindhárom esetben az átlagosnál szignifikánsan nagyobb mértékben preferálják a kialakított orientációtípusokat, amelyeknek sorrendje a magyarokéval azonos.

Az öt almintán belül a demokrácia-értelmezés és a társadalmi orientációtípusok között feltételezhető oksági magyarázatokat regressziós egyenletekkel vizsgáltuk: minden esetben a nyolc demokrácia-értelmezés egyike szerepelt függő, a három társadalmi orientációváltozó pedig független változóként. Az alacsony magyarázott varianciahányadok a társadalmi orientációk nem túl erős hatását bizonyítják, de az eredmények mégis tanulságosak¹⁶.

A magyarok kivételével az *ÁLLAM* típusú demokrácia-értelmezést a társadalmi orientációk alapján képzett változók egyik esetben sem magyarázzák szignifikánsan. Hasonló kapcsolathány a *PÉNZ* típusra a lengyelek, szlovákok és a bolgárok, a *SZOCIALIZMUS* típusra a bolgárok és a szlovákok esetében volt megfigyelhető.

A régió sajátossága, hogy a demokrácia-értelmezési típusokat leginkább az *ELIT* orientáció befolyásolja, mivel a szignifikáns kapcsolatokat tekintve, országoktól függetlenül, a társadalmi orientációk közül az *ELIT* változó magyarázó ereje – egy eset kivételével – minden regressziós kapcsolatban meghatározó és legtöbbször kizárólagos volt.

A magyaroknál a *KAPITALIZMUS* és a *JOG*, a szlovákoknál az *EGALITARIÁNUS* demokrácia-értelmezésekre még a *LIBERÁLIS* orientációnak van hatása. A cseheknél a *SZOCIALIZMUS* típus magyarázatában az *ELIT* orientáció negatív értékkel, de az *INDIVIDUÁLIS* orientáció pozitív értékkel szerepelt, azaz a cseheknél inkább azok preferálják a *SZOCIALIZMUS* demokráciaképet, akiket az *INDIVIDUÁLIS* és az *ELIT* pozíciókat elutasító társadalmi orientáció jellemez. A lengyelek almintájában a *POLITIKA* demokrácia-értelmezést a negatív *LIBERÁLIS* orientáció is magyarázza, de a *SZOCIALIZMUS* típus magyarázatában már kizárólagos a negatív *LIBERÁLIS* orientáció. A *LIBERÁLIS* társadalomfelfogásnak elsősorban a magyaroknál (*KAPITALIZMUS*, *JOG*) és a szlovákoknál (*EGALITARIÁNUS*) van szerepe, ezzel szemben a lengyeleknél a közelmúltra (*SZOCIALIZMUS*) és a jelenre (*POLITIKA*) utaló két esetben a *LIBERÁLIS* társadalmi orientáció elutasításának van szerepe.

Összegzés

Eredményeink szerint a vizsgálatba bevont posztkommunista országokban a demokrácia szociális reprezentációját egyrészt azonosság, másrészt különbözőség jellemzi. Az általunk meghatározott, illetve felkínált jelentéstartalom-elemek preferálása (szabadság, emberi jogok, törvényesség, alkotmány) és elutasítása (diktatúra, szocializmus, ideológia) csaknem azonos mértékben jellemzi a régióban élőket, ugyanakkor a demokrácia értelmezési típusai és az értelmezési minták egymáshoz való kapcsolódása már lényegesen eltér. Ezeket az eltéréseket – az országok-

ra külön-külön jellemző, a saját történelmük formálta politikai kultúra hatásán túl – a különbözőképpen megélt és az emlékezetben másképpen értékelt szocialista kurzus mellett elsősorban a demokrácia és szabadság jelszavával összekapcsolt politikai rendszerváltás utáni évek konkrét tapasztalatai magyarázzák.

A szocializmus deklarált értékeinek fogalmi konstrukciókban továbbélő kontinuitása a cseheknél figyelhető meg legkevésbé, mivel csak náluk tapasztaltuk a szocialista ideológia egyik alaptézisének, az egyenlőség jogi garanciájának hiányát. A szocialista örökség elutasítását az is megerősítette, hogy egyedül a csehek sajátja, hogy a *SZOCIALIZMUS* demokrácia-értelmezés magyarázatában az *INDIVIDUÁLIS* társadalmi orientációnak pozitív, az *ELIT* orientációnak negatív szerepe volt.

A demokrácia értelmezésében mindegyik országban kitüntetett szerepet játszott a szabadság és a jog fogalma. A két fogalom dominanciája az egyén és a társadalom viszonyát leképező társadalmi orientációtípusok preferenciasorrendjeinél is megfigyelhető, mivel az öt posztkommunista ország mindegyikét leginkább az *INDIVIDUÁLIS* életstratégiák szabad megválasztását és az egyéni szféra szabadságát (magánélethez való jog) tartalmazó *INDIVIDUÁLIS* orientációtípus jellemzi. A társadalmi orientációtípusok közül mégis a tehetséget, kiválóságot és innovatív készséget tömörítő *ELIT* típus befolyásolja leginkább és legtöbbször a demokrácia-értelmezési modelleket. Ez feltehetően az átalakulási periódusban látványos és a mindennapokban is konkrétan érzékelhető *ELIT* percepció hatásának köszönhető.

Vizsgálatunk eddigi adatai megerősíteni látszanak azokat az eredményeket, amelyeket más kutatók tártak fel a posztkommunista országok polgárainak demokráciaképéről. Így például Simon János (1996: 112–156) arra a következtetésre jutott, hogy e demokráciakép legfontosabb összetevői a politikai-institucionális dimenzió, a *LIBERÁLIS-INDIVIDUÁLIS* kategóriába tartozó morális dimenzió és a gazdasági-szociális dimenzió. A mi vizsgálatunk ugyancsak ezeknek az alapvető dimenzióknak a jelenlétére mutatott rá, ugyanakkor kiderült az is, hogy súlyuk, egymáshoz való viszonyuk nagyon is különböző lehet az egyes országokban. A tanulmány elején említett „kelet–nyugati” összehasonlító vizsgálatban a demokrácia szociális reprezentációjának fogalmi struktúráját elemezve kitűnt, hogy ez „Keleten” és „Nyugaton” nagyon hasonló, és nem tér el lényegesen attól a fogalmi struktúrától, amely a jelen vizsgálatban, illetve Simon János kutatásában kirajzolódni látszik. Ha azonban az egyes országokat tekintjük, az derül ki, hogy az egyes országok közötti különbségek és hasonlóságok fontosabbak, mint a globális „blokk-átlagok”. Mindezekből az következik, hogy a demokráciáról alkotott „mindennapi” elképzeléseknek vannak univerzálisnak mondható sajátosságai, de az, hogy egy-egy ország polgárai miként látják saját országukban a demokrácia helyzetét, nagyon is függ a történelmileg kialakult mentalitásoktól és a társadalmi, politikai, gazdasági konfliktusok pillanatnyi állásától egyaránt.

cia-értelmezés. R Square: 0,360; JOG (0,673); POLITIKA (-0,212); 6. Függő változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,300; JOG (0,365); KAPITALIZMUS (0,327); 7. Függő változó: PÉNZ demokrácia-értelmezés. R Square: 0,355; KAPITALIZMUS (0,596); 8. Függő változó: SZOCIALIZMUS, Nincs $p < 0,05$ szinten szignifikáns változó. CSEH ALMINTA Függő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,312; INDIVIDUÁLIS (0,343); JOG (0,260); ÁLLAM (0,21); 2. Függő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,411; UTILITARISTA (0,608); JOG (0,195); 3. Függő változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,183; POLITIKA (0,391); SZOCIALIZMUS (-0,171); 4. Függő változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,323; POLITIKA (0,353); UTILITARISTA (0,214); KAPITALIZMUS (0,195); 5. Függő változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,150; ÁLLAM (0,291); INDIVIDUÁLIS (0,221); 6. Függő változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,166; EGALITARIÁNUS (0,299); KAPITALIZMUS (0,255); 7. Függő változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,422; KAPITALIZMUS (0,554); INDIVIDUÁLIS (0,214); JOG (-0,162); 8. Függő változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. Nincs $p < 0,05$ szinten szignifikáns változó. LENGYEL ALMINTA 1. Függő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés, R Square: 0,256; JOG (0,354); ÁLLAM (0,256); 2. Függő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,339; PÉNZ (0,532); JOG (0,257); 3. Függő változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,385; EGALITARIÁNUS (0,435); POLITIKA (0,391); 4. Függő változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,359; PÉNZ (0,524); TÖRVÉNY (0,390); 5. Függő változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,279; JOG (0,403); ÁLLAM (0,226); 6. Függő változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,319; POLITIKA (0,310); EGALITARIÁNUS (0,316); UTILITARISTA (0,261); 7. Függő változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,480; KAPITALIZMUS (0,449); INDIVIDUÁLIS (0,456); JOG (-0,277); 6. Függő változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,053; a $p < 0,05$ szinten szignifikáns változó: INDIVIDUÁLIS (0,230). SZLOVÁK ALMINTA 1. Függő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,378; JOG (0,536); KAPITALIZMUS (0,185); 2. Függő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,302; UTILITARISTA (0,352); POLITIKA (0,24); INDIVIDUÁLIS (0,206); 3. Függő változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,460; POLITIKA (0,499); EGALITARIÁNUS (0,217); SZOCIALIZMUS (-0,222); ÁLLAM (0,215); 4. Függő változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,176; KAPITALIZMUS (0,268); JOG (0,255); 5. Függő változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,234; ÁLLAM (0,330); JOG (0,253); 6. Függő változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,372; EGALITARIÁNUS (0,212); SZOCIALIZMUS (0,325); JOG (0,275); UTILITARISTA (0,157); 7. Függő változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,247; KAPITALIZMUS (0,386); ÁLLAM (0,248); 6. Függő változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,200; ÁLLAM (0,481); JOG (-0,202). BOLGÁR ALMINTA 1. Függő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,458; KAPITALIZMUS (0,435); ÁLLAM (Béta: 0,278); JOG (0,246); UTILITARISTA (-0,179); 2. Függő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,570; UTILITARISTA (0,400); POLITIKA (0,308); INDIVIDUÁLIS (0,276); 3. Függő változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,462; INDIVIDUÁLIS (0,237); ÁLLAM (0,269); SZOCIALIZMUS (-0,233); EGALITARIÁNUS (0,219); POLITIKA (0,212); 4. Függő változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,524; KAPITALIZMUS (0,448); EGALITARIÁNUS (0,265); JOG (0,271); 5. Függő változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés; R Square: 0,233; INDIVIDUÁLIS (0,428); JOG (0,211); KAPITALIZMUS (-0,197); 6. Függő változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,425; POLITIKA (0,319); UTILITARISTA (0,122); JOG (0,263); SZOCIALIZMUS (0,181); 7. Függő változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,379; KAPITALIZMUS (0,532); JOG (0,165); 6. Függő változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,136; a $p < 0,05$ szinten szignifikáns változók: ÁLLAM (0,340); JOG (-0,331); EGALITARIÁNUS (0,214).

¹³ „Mennyire ért Ön egyet a következő kijelentésekkel?” (Átlagértékek az 1: egyáltalán nem, 6: teljes mértékben egyetértek skálának megfelelően. A skálára vonatkozó Cronbach-féle alfa értéke 0,720.)

1. Mindenkinnek joga van a magánélethez (M: 5,72; CS: 5,58; L: nincs adat; SZ: 5,47; B: 5,61). Mindenkinnek meg kell adni a szabadságot ahhoz, hogy saját útját járva valósítsa meg a maga boldogságát (M: 5,10; CS: 5,33; L: 5,55; SZ: 5,45; B: 5,56). 3. Annak, aki hajlandó keményen dolgozni, biztosítani kell az előrejutást (M: 5,29; CS: 5,11; L: 5,02; SZ: 5,33; B: 5,32). 4. Egy igazságos rendszerben a tehetséges emberek többet kell hogy keressenek (M: 4,89; CS: 5,18; L: 4,97; SZ: 4,99; B: 5,27). 5. Ebben az országban a legkiválóbbaknak kell a legmagasabbra jutniuk (M: 4,77; CS: 5,18; L: 3,32; SZ: 5,25; B: 5,35). 6. Az önkifejezést nem szabad korlátozni (M: 4,57; CS: 4,39; L: 4,84; SZ: 4,53; B: 4,95). 7. Az életben való előrejutás és fejlődés az ember saját kezdeményezőképességén múlik (M: 3,80; CS: 4,64; L: 4,47; SZ: 4,55; B: 4,35). 8. Egy szabad társadalomnak elsősorban a vállalkozások felvirágoztatásáról kell gondoskodnia (M: 4,01; CS: 4,20; L: 4,30; SZ: 4,56; B: 4,31). 9. Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek elősegítése és védelme (M: 4,62; CS: 4,02; L: 3,46; SZ: 4,27; B: 4,66). 10. Az embereket békén kell hagyni, és meg kell engedni, hogy mindenki azt gondoljon és azt csináljon, ami neki tetszik (M: 3,23; CS: 3,63; L: 4,33; SZ: 3,52; B: 4,67).

¹⁴ A társadalmi orientáció főkomponensek faktorsúlyai (teljes magyarázott variancia 50,7 százalék, zárójelben az egyes főkomponensek magyarázott varianciaszázalékait közöljük).

ELIT főkomponens (26,4%)

Ebben az országban a legkiválóbbaknak kell a legmagasabbra jutniuk	0,697
Igazságos rendszerben a tehetséges emberek többet kell hogy keressenek	0,670
Annak, aki hajlandó keményen dolgozni, biztosítani kell az előrejutást	0,624
A szabad társadalomnak elsősorban a vállalkozások felvirágoztatásáról kell gondoskodnia	0,579
Az életben való előrejutás és fejlődés az ember saját kezdeményezőképességén múlik	0,440

LIBERÁLIS főkomponens (13,9%)

Az önkifejezést nem szabad korlátozni	0,707
Az embereket békén kell hagyni, és meg kell engedni, hogy mindenki azt gondoljon és azt csináljon, ami neki tetszik	0,663
Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek elősegítése és védelme	0,657

INDIVIDUÁLIS főkomponens (10,4%)

Mindenkinnek joga van a magánélethez	0,719
Mindenkinnek meg kell adni a szabadságot ahhoz, hogy saját útját járva valósítsa meg a maga boldogságát	0,714

¹⁵ A társadalmi orientációk összevont változói és a főkomponensek közötti kapcsolat erőssége a Pearson-féle korrelációs együtthatók alapján: ELIT összevont változó és az ELIT faktor: 0,973; LIBERÁLIS összevont változó és a LIBERÁLIS faktor: 0,942; INDIVIDUÁLIS összevont változó és az INDIVIDUÁLIS faktor: 0,910.

¹⁶ A lépésenkénti regresszióanalízis eredményei. Független változó minden esetben a társadalmi orientáció összevont változó, zárójelben a standardizált béta együtthatók szerepelnek. Minden esetben csak a $p < 0,05$ szinten szignifikáns magyarázó változókat tüntettük fel:

MAGYAR ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,031; ELIT (0,177). 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,092; ELIT (0,209); LIBERÁLIS (0,173). 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,078; ELIT (0,202); LIBERÁLIS (0,158). 4. Független változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,027; ELIT (0,1669). 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,018; ELIT (0,134). 6. Független változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,028; ELIT (0,169). 7. Füg-

gő változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,021; ELIT (0,147). Nincs szignifikáns kapcsolat a SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés esetében. CSEH ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,064; ELIT (0,253). 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,088; ELIT (0,298). 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,060; ELIT (0,246). 4. Független változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,049; ELIT (0,222). 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,023. ELIT (0,154). 6. Független változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,016; ELIT (0,127). 7. Független változó: SZOCIALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,040; ELIT (-0,154); INDIVIDUÁLIS (0,173). Nincs szignifikáns kapcsolat az ÁLLAM demokrácia-értelmezés esetében. LENGYEL ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,063; ELIT (0,229); LIBERÁLIS (-0,137). 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,048; ELIT (0,219). 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,035; ELIT (0,188). 4. Független változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,025; ELIT (0,160). 5. Független változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,0195; LIBERÁLIS (-0,139). Nincs szignifikáns kapcsolat a ÁLLAM, UTILITARISTA ÉS EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezések esetében. SZLOVÁK ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,088; ELIT (0,296). 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,022; ELIT (0,151). 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,068; ELIT (0,261). 4. Független változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,051; ELIT (0,227). 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,035; LIBERÁLIS (0,189). Nincs szignifikáns kapcsolat az ÁLLAM, UTILITARISTA és a SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezések esetében. BOLGÁR ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,112; ELIT (0,335). 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,026; ELIT (0,162). 3. Független változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,063; ELIT (0,252). 4. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,027; ELIT (0,165). Nincs szignifikáns kapcsolat a JOG, ÁLLAM, UTILITARISTA és a SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezések esetében.

HIVATKOZÁSOK

- Calhoun, C. 1994. Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination. In.: Calhoun, C. (ed.) *Social Theory and the Politics of Identity*, Basil & Blackwell
- Erős Ferenc–Murányi István 1996. A demokrácia szociális reprezentációja a posztkommunista országokban. *Társadalomtudomány-INFO*, 4, 17–28.
- Gastil, J. 1992. Why we believe in democracy: Testing Theories of Attitude Functions and Democracy. *Journal for Applied Social Psychology*, 6, 423–450.
- Holmes, S. 1995. Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Postcommunist Dilemma. *Collegium Budapest Public Lecture Series*, 13.
- Janusz Reykowski 1994. Why Did the Collectivist State Fail? *Theory and Society*, 23, 233–252.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád–Lőke János–Szedmák Sándor 1966. Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, ősz, 87–102.
- Marková, I.–E. Moodie–R. Farr–E. Drozda–Senkowska–Erős F. 1997. Les représentations sociales de „la Communauté” pendant la période post-communiste. *Bulletin de Psychologie* (megjelenés alatt).
- Moodie, E.–I. Marková–J. Plichtová 1995. Lay Representations of Democracy: a Study in Two Cultures. *Culture and Psychology*, Vol, 1, 423–453.

- Moscovici, S. 1984. The Phenomenon of Social Representations. In: Farr, R. M. Moscovici, S. (eds): *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–69.
- OzDonnel, G. 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, Vol, 5.
- Plichtová, J.–Erős F. 1997. The Significance of Political and Economic Change in Two Generations of Slovaks and Hungarians. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, Vol, 7, 89–101.
- Róbert Péter 1996. Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég*, ősz, 59–86.
- Róbert Péter–Fábián Zoltán 1995. *Perceived Status Change During the Post-communist Transition: Experiences from a Cross-national Survey*. Paper prepared for the ECPR workshop „The Politics of Institutional Changes: Consequences for the Welfare Mix in East-Central Europe”. Bordeaux, 27 May–April 2.
- Rose, R. 1995. *Freedom as a Fundamental Value*. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy. University of Strathclyde
- Schmitter P.–T. K. Lynn 1991. What Democracy Is – and What Democracy Is Not? *Journal of Democracy*, Summer
- Simon János 1992. *The Day After of the Democracy in Hungary*. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences
- 1996. A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban. *Szociológiai Szemle*, 1, 113–156.
- Szalai Erzsébet 1997. Narcissus megkísértése. *Kritika*, 3, 7–12.
- Sztompka, P. 1994. *Trust: The missing resource of post-communist society*. Manuscript, completed at Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung